

морфологического анализа массива лексики персидского словаря, сформулированы несколько морфологических закономерностей персидского словообразования.

Ключевые слова: формально-морфологический подход, словообразование, персидский язык, закономерность Есту-Зипфа.

K.N. Krykonyuk, aspirant

Oriental studies institute of National academy of sciences of Ukraine, Kyiv

MORPHOLOGICAL RULES IN THE MODERN PERSIAN WORD FORMATION SYSTEM

The article deals with the main approaches to the study of word formation. A few morphological rules in the modern Persian word formation system are defined on the basis of the results received by applying the method of formalized morphological approach to the lexemes of the Persian dictionary.

Key words: formalized morphological approach, word-formation, the Persian language, Estoup-Zipf's law.

УДК 811.161.2'373,611

І. Кузьма, доцент

Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, Львів

ФОРМУВАННЯ СЛОВОВІРНОЇ НОРМИ І ДЕРИВАЦІЙНА ВАРІАНТНІСТЬ

(на матеріалі українських прикметників XI-XVIII ст.)

Стаття присвячена теоретичним питанням та історії слововірної варіантності: запропоновано визначення терміна слововірні варіанти; простежено історію формування слововірних варіантних пар і їхніх моделей на різних етапах розвитку української мови (XI-XVIII ст.).

Ключові слова: слововірні (дериваційні) варіанти, варіантні афікси (суфікси).

Похідні прикметники зафіксовані в українській мові найдавнішими писемними пам'ятками. Словотворення українських ад'єктивів регулюється дериваційною нормою відповідного часу. Закріплення тотожних або близьких слововірних значень за різними слововірними моделями – це, з одного боку, ознака неусталеності мовної норми певного періоду, а з іншого – свідчення її варіантності, паралельних можливостей дериваційної системи. Творення прикметників від різних частин мови може супроводжуватися варіюванням ад'єктивних афіксів (переважно суфіксів).

Варіювати можуть будь-які двобічні мовні знаки [1], але навіть у межах слововірної підсистеми це явище неоднорідне. Адже неоднорідними в плані вираження та в плані змісту є і самі одиниці дериваційного рівня мови – афіксеми та дериватами (слововірні

© І. Кузьма, 2014

типи) – мінімальні одиниці та “одиниці-конструкції” [2]. Тому словотвірну варіантність, як і словотвірну синонімію, можна простежити на двох рівнях словотвірної системи – афіксемному й дериватемному. Морфема як двобічна мовна одиниця “варіюється у плані форми вираження. Морфи і є проявом цього варіювання... Морфема виступає як клас позиційно зумовлених аломорфів..., зовнішня несхожість яких порівняно з іншими морфемами ... зумовлена фонемним складом сусідніх морфів, отже, тільки їх позицією у слові” [3:6-7,9]. Напр., суфікси **-ин-/-ін-, -ов-/-ев-,**

-оньк-/-еньк-, згідно зі сучасною словотвірною нормою, переважно сполучаються з іменними твірними основами, залежно від їх кінцевого приголосного. Крім позиційно зумовлених виявів морфема, існують морфи, які “здатні замінити один одного в складі того ж слова чи словоформи. На відміну від аломорфів, для яких визначальним є відношення додаткової дистрибуції, такі варіанти морфема перебувають у відношенні вільного варіювання” [4:1]. Наприклад, взаємозамінними при поєднанні з прикметниковими основами є варіанти суфікси **-есеньк-/-ісіньк-/-усіньк-**. Неоднозначним у сучасній дериватології є статус дво- і більшекомпонентних (складних) афіксів: “...постає питання, чи ці новоутворені похідні суфікси є... варіантами, чи, може, цілком окремими самостійними суфіксальними величинами...” [5:51]. Ідеться про співвідношення між морфемами типу **-ив-/-лив-, -н-/-альн-, -ичн-/-ічн-, -н-/**

-овн-, -ат-/-нат-/-чат-. На думку І. Ковалика, безсумнівними суфіксами-варіантами є тільки “фонетичні варіанти (за сучасною термінологією аломорфи. – І. К.) даного суфікса (суфіксеми), звукові варіації, які зумовлені історико-фонетичними змінами у фонетичній системі даної мови чи групи мов. Наприклад, суфікс **-ець-** в українській мові і в інослов’янських мовах виступає у варіантах **-ец’-, -ц’-, -ц-, -ч-**, укр. *старець, старця, старцем, старче*” [5:53], а похідні суфікси стосовно їх джерела є самостійними суфіксальними величинами. “Про їх окремішність свідчить не лише ризний морфемний склад, але також у багатьох випадках їх різне словотворче функціонування та ризний ареал деривативного застосування як у відношенні до словотворчих розрядів іменникових утворень, так і у відношенні до лексико-граматичного характеру словотворчих основ, з якими поєднується простий і похідний від нього суфікси” [5:52]. В А. Гриценка такі вторинні суфіксальні величини мають різні назви: “модифікаційний варіант”, “позиційний варіант”, “позиційно пов’язаний варіантний відповідник”, “гібридна суфіксальна морфема”... [6:131,147,148, 151,154; 7:124,131,145]: “Суфікс **-овн-** виступає єдино можливим позиційно пов’язаним варіантним відповідником основної словотворчої морфема **-н-**” [6: 148]; “як варіанти суфікса **-ат-** виступають похідні морфема **-нат-, -чат-**” [6:151]; “продуктивнішим порівняно з абстрагованим суфіксом **-ив-** виявився його позиційний варіант **-лив-**, який задовольняв зокрема фонетичні умови сполучуваності з дієслівними твірними основами, поширеними вокальними суфіксами” [6:154]. Оскільки вторинні афікси – це результат перерозкладу на стику питомої чи запозиченої твірної основи і того словотворчого суфікса, що став базою для нового форманта, то такі складні суфіксальні одиниці (“гібридні суфіксальні морфемами”, “позиційно пов’язані варіантні відповідники”, “модифікаційні варіанти” [6]) розглядатимемо серед словотвірних варіантів афіксального рівня.

Отже, словотвірними варіантами афіксального рівня виступають: а) позиційні варіанти морфема (аломорфи), б) вільні варіанти словотворчих засобів, в) прості й похідні від них складні форманти, що утворюють деривати зі спільною (близькою) семантикою.

Відповідно словотвірними варіантами деривативного рівня є: а) спільнокореневі похідні, утворені суфіксами-варіантами трьох згаданих типів (аломорфами: *хвильовий* – *хвилевий*; вільними варіантами: *дрібнісінький* – *дрібнюсінький*; складними варіантами: *екзистенційний* – *екзистенціальний* – *екзистенціональний*), б) спільнокореневі похідні, у яких той самий морф поєднується з варіантними твірними основами (усіченою і неусіченою: *дифузійний* – *дифузний*). Обов'язковою умовою словотвірної варіантної пари є спільна лексична й словотвірна семантика її компонентів на одному синхронному зрізі, оскільки за моделлю “спільна твірна основа + варіантні суфікси” нерідко можуть утворюватися і слова-пароніми. Пор.: *трансцендентний* – *трансцендентальний* (словотворчі суфікси-варіанти **-н-** й **-альн-**) – словотвірні варіанти, але *музичний* – *музикальний* (словотворчі суфікси-варіанти **-н-** й **-альн-**) – пароніми. Отже, тільки двобічний, семантико-словотвірний та формально-структурний, дериваційний аналіз прикметників уможливило правильне виявлення варіантних пар (рядів) різних моделей.

Перші словотвірні варіантні пари прикметників в українській мові відомі ще з XI ст. В українських пам'ятках до XVIII ст. дериваційне варіювання ад'єктивів пов'язане з відмінниковим та віддієслівним словотворенням: 1) від спільної твірної основи за допомогою різних варіантів одного і того самого суфікса, 2) від варіантних твірних основ за допомогою суфікса в одному й тому ж інваріантному чи варіантному вияві. Так, ще з XI ст. відомий вияв словотвірного варіювання прикметників названих двох моделей. Наприклад: *адьськый-адовськый*: Не... *адьсько*~ постигним дно. Не презри мене блгїи ~ще днь *адовськыи* моуки горьча~ ~ть [СДЯ, I, 74-75]; *безмилюсьнїи* – *безмилюсьивнїи* [С, I, 59]; *безсловесьнїи* – *бесловьнїи*. Жити~ наше словесно и *безсловесно*. Въ телеси акы чьрвь нїкыи сїд< въ *бесловьнїи*> подвиги [С, I, 74].

Для пам'яток української мови XIV-XVIII ст. особливо характерними є дериваційні варіанти першого типу; найчастіше це відмінникові похідні, утворені за допомогою різних виявів суфіксів **-н-**, **-ов-**, **-ив-**, **-ат-**, рідко **-ск-** і

-ит-. Наприклад, за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та різних його варіантів утворилися такі прикметникові дериваційні варіанти: **-н-** і **-овн-**

(**-евн-**) – *азбучный* (XVII ст.) – *азбуковный* (XV, XVI ст.): Лхтеры *азбучнїи*, иж з них всѣ книги суть написаны. Начаста съставл<ти писмена *азбуковная* Словенскы [Т, 13]; *винный* – *виновный* (XV-XVIII ст.) [Т, 253, 254] (*безвинный* – *безвиновный* (XV, XVII-XVIII ст.)) [Т, 67]; *гршнїи* (XV¹/III ст.) – *гршховный* (XV, XVII ст.): Поки тїла моего *гршного* не погребут. От *гршховного* бо корене злыи плодъ бываеъ [Т, 622, 621]; *денный* (XVII ст.) – *дневный* (XV, XVII ст.): Стый... за *денную* працу брал 12 грошей. Суть еще инныи Индульгенщыи, *дневныи* и Рочныи [Т, 693, 727]; **-н-** і **-очн-** (**-ечн-**) – *безпереривнїи* – *безпереривочнїи* (XVIII ст.) (утворені префіксально-суфіксальним способом): Панщини и роботизни тяжкїя, *безпереривнїя*. Громъ *безпереривочнїи* годинъ на 10 [Т, 75]; **-н-** і **-ечн-/ншн-/шн-** – *сннїи* (XVI, XVII ст.) – *снечный* (XVIII ст.): Пришедши до *сннннх* дверей. Куплено часовно до дверей *снечных* [КТ]; *вечерный* (XV, XVII-XVIII ст.) – *вечершнїи* (XVIII ст.): Молитвы *вечернїи* и оутрїнїи списа. Будїте мнѣ на помочи вроки излїчити... зарашнїи, полудененїи, *вечершнїи*, вчерашнїи [Т, 227, 228]; *крайный* – *крашнїи* (XIV-XV ст.): а львовч<не што имут пойти до браилово, по рыбы, на *крайнее* мыто. А що привезоут от Басараб или от Тоурохъ, или перецъ, или баволноу, или боуд що... оу тых *крашнннх* тръгов [ССМ, I, 509]; **-н-** і **-алн-** – *комедїиный* (XVI ст.) – *комедїялнїи* (XVI, XVIII ст.):

И видишь ми ее подобень быти онымъ комедійнымъ жакомъ. Акт комедіальной [КТ]; **-н-** і **-ивн-** – милостный – *милостивный (безмилостный – безмилостивный)* [КТ]. Отже, суфікс **-н-** послужив основою для утворення на його базі ряду складних власне українських суфіксів [8:167], а також приблизно з XVI ст. став засобом “творення прикметників від запозичених слів, головним чином інтернаціоналізмів. У результаті цього утворилися складні афікси **-альн-**, **-уальн-**, **-озн-**, **-арн-**, **-ічн-**, **-ичн-**, **-аїчн-**” [8:167]. Це і стало джерелом словотвірної варіантності. Пор. однотипні сучасні українські прикметниково-словотвірні варіанти: *орбітний – орбітальний, гімназійний – гімназійальний*. Друге місце за кількістю після словотвірних варіантів на **-н-** ий займають прикметники, утворені різними складними варіантами суфікса **-ат-**

(**-аст-**, **-част-**, **-чат-**). Найчастіше дериваційні варіанти, утворені цими формантами, мають якісні словотвірні значення “схожий на те, що назване іменником”, рідко “який має велике те, що назване іменником”, “який складається з того, що назване іменником”. Наприклад: **-ат-** і **-аст-** – *вилчастый – вильчатый* (XVI-XVII) (від іменника-полонізма *вилкъ*): Конь зъ серниста *вилчатый*. Познал есми у кон *вильчастый* [Т, 250]; *двойчатый – двойчастый* (XVI-XVIII ст.): Лихтарик мосяжовый *двойчатый* на шруби. Ворота уезные *двойчастые* [Т, 678]; *драбинчатый – драбинчастый* (XVII-XVIII ст.): Простой *драбинчатый* возокъ. Тѣло его нагое на *драбинчастомъ* возу сномъ прикритое привезено в Гадяч [Т, 821]; *попелятый* (XVIII ст.) – *попелястый* (XVIII, XIX ст.): Подшитий луданом *попелятым*. Кунтушь лудановой *попелястый* [КТ]; *ребратый – ребрастый* (XVIII ст.): Сотвори ю страшную, сухую, зубатую, *ребратую*, голнлатую. Смерть... *ребрастую*... з остроу косою [КТ]; **-аст-** і **-част-** – *крупястый – крупчастый* (XVI ст.): Соль *крупястая*. Соль *крупчата* [КТ]. Пор. сучасні варіантні прикметники цієї ж моделі: *вухатый – вухастый, трубчатый – трубчастый* та ін. Словотвірними варіантами, утвореними за допомогою варіантних суфіксів **-ов-**(**-ев-**), є переважно відносні прикметники: *дощовый – дожчевый* (XVIII ст.): *Дощове* лѣто видалося [КТ]. Въ... *дожчевыхъ* непогодахъ [Т, 756]; *грушовый – грушевый* (XVI-XVIII ст.): Бочок двадцат порожних, а одна с квасом *грушовым*. Взвару доброго *грушевого* судля склянна [Т, 620]; *арцовый – арцевый* (XVI, XVIII ст.): Фляш *кгарцовыхъ* шесть. Ходячи куфи и носатки закрыть мѣркою *кгарцевою* [Т, 637]. Пор. в сучасній українській мові: *зграйовий – зграсвий, хмельовий – хмелевий*. Рідко словотвірні варіанти на **-ов-**ий /**-ев-**ий /**-ув-**ий є присвійними чи якісними прикметниками: *Лазаровъ, – Лазаревъ* (XV ст.): От оусти *лазаровы* долины. А на то ест... вѣра пана станчоула брата *лазарева* [ССМ, I, 537]; *Василевъ – Василюв* (XV ст.): сноу *василевоу*. А писалъ се *василюв* снѣ [ССМ, I, 154]; *королевъ*, (XIV ст.) – *королюв* (XIV-XV ст.) [ССМ, I, 499]; *лазуровый – лазуревый* (XVIII ст.): Свѣжи папер *лазуровый*. *Лазуреву* фарбу сподобав [КТ]. Словотвірні варіанти, утворені за допомогою суфікса **-ив-** та його варіантів **-лив-**(**-овлив-**), можуть мотивуватися іменником або мати подвійну мотивацію: *злостивый – злостливый* (XVI-XVIII ст.): Часи нынѣшние *злостивые*. Такое *злостливое* и душевредное дѣйствие [КТ]; аналогічно *незлостивый – незлостливый* (XVII ст.) [КТ]; *уродивый – уродливый* (XVII ст.): Розмысляя, *уродывая* Пно... до трех дней. Елена... *уродливая* панна [КТ]; *жартливый – жартовливый* (XVI-XVII ст.) (можлива подвійна іменниково-дієслівна мотивація): *жартливый* смѣхотворца. Въ словахъ *жартовливыхъ* [Т, 907].

Отже, відіменникові прикметникові дериваційні варіанти відповідають двом загальним моделям: **спільна твірна основа + варіантні суфікси** і рідко **варіантні твірні основи + той самий суфікс**.

Прикметникові словотвірні варіанти, мотивовані дієсловами, в українських пам'ятках трапляються порівняно рідко (засвідчені в текстах XV-XVIII ст.). Наприклад, за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та його варіанта **-льн-** утворилися ад'єктиви *оудавный – удавальный* (XV, XVII ст.): На *оудавныхъ* листохъ. *Удавальні* листи [КТ]; *докончаний – докончалный* (XV, XVII-XVIII ст.) [Т, 765]. За допомогою суфікса **-н-** утворюються ад'єктиви від твірних основ переважно на приголосний, а за допомогою **-льн-** – на голосні /а/ або /и/ [6:178]. Хоч зрідка до тої самої основи може паралельно додаватися або інваріантний суфікс, або його варіант. У пам'ятках української мови XVI-XVIII ст. засвідчені також прикметники із варіантним суфіксом **-тельн-**. “Відсутність у переважній більшості випадків безпосереднього словотворчого зв'язку між іменниками на **-тель-** і відповідними прикметниковими похідними на **-тельн-** служить важливим аргументом на користь твердження про самостійне функціонування зазначеного суфікса у поєднанні з дієслівними твірними основами” [8:148]. Наприклад, словотвірними варіантами є віддієслівні прикметники, утворені від тої самої твірної основи за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та його складного варіанта **-тельн-**: *вредний – вредительный* (XVI-XVII ст.): Недугъ *вредний*. Вс<кое м<со болших птиць... *вредительны* сить к питанъю [СУМ XVI-XVII, V, 14]. Префіксально-суфіксальним способом за допомогою префікса **не-** й суфіксів **-н-** і **-тельн-** утворилися від дієслівної основи прикметникові дериваційні варіанти: *незносный* (XVI-XVIII ст.) – *незносительный* (XVI ст.): Много кривдъ *незносныхъ* терпѣли. Вчителі і фарисеѣ нав<зоуют бо беремена т<жжаа *незносительнаа* [КТ]. Від варіантних дієприкметників морфолого-синтаксичним способом утворилися прикметникові словотвірні варіанти *будущий – будущий* (XVI ст.) [СУМ XVI-XVII, III, 90] та *волочачий – волочащий* (XVI-XVII ст.) [СУМ XVI-XVII, IV, 212].

Отже, формування перших варіантних пар (XI-XV ст.) пов'язане з нечітко сформованими на той час законами сполучуваності суфіксів присвійних прикметників **-ов-/ев-/ув-**, із варіюванням суфіксів **-ив-/лив-** у результаті руйнування первісних обмежень морфем **-ив-** поєднуватися тільки з іменниками **і-**основ і дієсловами **и-**класу, з утворенням похідного варіантного суфікса **-ьск-/овьск-**, а також із варіюванням іменникових твірних баз колишніх **s-**основ: **тѣл-/тѣлес-**, **слов-/словес-**. Із XVI ст. активізується дериваційна варіантність прикметників, особливо відіменникових, – під впливом міжмовних контактів український суфікс **-н-** став базою для гібридного варіантного суфікса **-алн-** (**-альн-**), який паралельно з **-н-** міг приєднуватися до твірної основи іншомовного походження. Типовим стає варіювання в тій самій позиції морфем **-ат-, -аст-, -чат-, -част-**; із попередніх століть зберігається паралельне функціонування простого і складного варіантних суфіксів **-ив-, -лив-, -овлив-**. Морфемі **-ов-, -ев-** продовжують варіювати тільки у відносних прикметниках. Словотвірна варіантність віддієслівних прикметників в українській мові XVI-XVIII ст. пов'язана з варіюванням суфіксів **-н-, -льн-, -тельн-** і **-уч-(-ущ-), -ач-(-ащ-)**. Загалом прикметникові дериваційні варіанти XI-XVIII ст. відповідають двом моделям, які й збереглися в сучасній українській мові: **спільна твірна основа + різні варіанти того самого суфікса; варіантні твірні основи + той самий суфікс**, тобто до XVIII ст. в українській мові вже були сформовані основні принципи сучасної дериваційної варіантності прикметників,

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Т – Історичний словник українського язика / за ред. проф. Є. Тимченка. – Т.І – К., 1930-1932; КТ – Картотека Історичного словника Є. Тимченка (м. Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, відділ української мови); ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XVст. – Т.І-ІІ. – К., 1977-1978; СУМ XVI-XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVIIст. – Вип. 1-6. – Львів, 1994-1999; С – Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.І-ІІІ. – СПб., 1893-1903.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – 324с.
2. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256с.
3. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182с.
4. Клименко Н.Ф. Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – 161с.
5. Ковалик І.І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – 93с.
6. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – 206с.
7. Грищенко А.П. Суфіксальний словотвір прикметників// Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. –С. 119-170.
8. Кунець І.І. Прикметники з суфіксами -ний у давньоруській і в українській мовах// Питання слов'янського мовознавства. – №7-8. – Львів, 1963. – С.166-179.

И. Кузьма, доцент

Львов. нац. ун-т имени Ивана Франко, Львов

Стаття надійшла до редакції 18.08.14

ФОРМИРОВАНИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ НОРМЫ И ДЕРИВАЦИОННАЯ ВАРИАНТНОСТЬ

(на матеріалі українських прилагательних)

В статье рассматриваются теоретические вопросы и история словообразовательной вариантности. Наблюдается возникновение и развитие словообразовательной вариантности прилагательных в украинском языке XI-XVIII вв.

Ключевые слова: *словообразовательные (деривационные) варианты, вариантные аффиксы (суффиксы).*

I. Kuz'ma, PhD, Associate Professor

Ivan Franko national university, Lviv

THE ORIGIN OF THE DERIVATIONAL NORM AND THE DERIVATIONAL VARIATION

(between Ukrainian adjectives in the XI-XVIII-th c.)

This research paper is devoted to adjectival derivational variation in the Ukrainian language. The definition of this term is a controversial issue. The origin and evolution of adjectival variants and their models are traced diachronically in different stages of language development (the XI-XVIII-th centuries).

Key words: *derivational variants, variant affixes (suffixes), of derivational variation.*